Tradisie en gesag in die teologie

APB Breytenbach

Abstract

Tradition and authority in theology

The problem of authority in theology is as old as the Bible itself. Authority comes into question especially when a new trend in theology diverges from the approved. One can claim authority for a 'new' theology by reinterpretation of an authoritative tradition; by miracle stories; by association of one's theological point of view with an authoritative person from the past; and by an appeal to the oldest stratum in the authoritative text or tradition. This article concentrates mainly on the Biblical era.

Die vraag na gesag is 'n teologiese probleem wat alreeds uit die tyd van die Ou Testament dateer. Wanneer 'n profeet of 'n 'man van God' opgetree het, was daar altyd die uitgesproke of onuitgesproke vraag: Met watter gesag doen hy dit? Die tipiese inleidende woorde van 'n profesie naamlik *kō 'āmar yhwh* is wesenlik 'n verantwoording oor die gesag waarmee die profeet praat.

Die vraag na gesag het veral akuut geword wanneer twee persone of groepe wat albei aanspraak maak op goddelike gesag, van mekaar verskil het. Volgens Deuteronomium was die beslissende vraag in so 'n geval of die profeet wat iets aangekondig het in die Naam van Jahwe, aan sy boodskap gesag kon gee deur een of ander buitengewone teken (Deut 18: 20–22). 'n Wonderteken kon volgens Deuteronomium egter ook misleidend wees. Die belangrikste was dat die boodskap van so 'n profeet of 'man van God' moes ooreenstem met die geopenbaarde wil van God (Deut 13: 1–5).

Die probleem waaroor hierdie artikel handel, word in Deuteronomium 13: 1–5 en 18: 20–22 gedeeltelik aan die orde gestel. Dit is naamlik die vraag hoe 'n nuwe teologiese boodskap, standpunt of rigting, aanspraak kan maak op gesag wanneer dit naas of selfs ook teenoor 'n gevestigde en gesagvolle tradisie te staan kom. (Met tradisie word bedoel oorgelewerde vertellings en *teologoumena* wat soveel gesag het in 'n bepaalde kring van gelowiges dat dit die lewens en die geloof van daardie gelowiges rig.) Die tese is dat so 'n nuwe verkondiging of

'n verkondiging wat verskil het van 'n aanvaarde gevestigde tradisie, hoofsaaklik op vier maniere gesag kon opeis:

- In die eerste plek kon die gesagvolle tradisie só herinterpreteer word dat dit die nuwe of ander verkondiging bevestig. Die indruk van verskil of teenoor-mekaar-staan word dus vermy en die herinterpretasie geskied só dat die leser of hoorder die nuwe in die oue herken.
- In die tweede plek kon daar deur wondervertellings en 'n beroep op bonatuurlike gebeure soos goddelike openbaring aanspraak gemaak word op gesag.
- In die derde plek kon die inhoud van die nuwe verkondiging toegeskryf word of verbind word aan 'n eerbiedwaardige leier of gesagsfiguur uit die verlede.
- In die vierde plek kon daar gesag opgeëis word vir 'n nuwe verkondiging deur daarop aanspraak te maak dat die nuwe rigting met die oorspronklike bedoeling van die oudste en dus gesagvolste laag van die tradisie ooreenkom.

Vanselfsprekend kon twee of meer van hierdie moontlikhede saam benut word om gesag te gee aan die bepaalde verkondiging.

DIE HERINTERPRETASIE VAN GESAGVOLLE TRADISIES IN DIE BYBELSE TYDVAK

Daar kom reeds in die Ou Testament voorbeelde voor van die herinterpretasie van gesagvolle tradisies.

In Hosea 9: 7b–8 is daar 'n verwysing na die teenkanting wat die verkondiging van die profeet wakker gemaak het. Dit volg na die profesie dat die volk die beloofde land sou verloor (Hos 9: 1–7a). Die klaarblyklike beskuldigings dat die profeet dwaas en waansinnig is, dui daarop dat die profeet se aanspraak dat hy namens God praat, nie aanvaar is nie (Hos 9: 8). Nou is dit opmerklik dat in die perikope ná Hosea 9: 7b–8 daar besonder baie verwysings na gebeure in die volk Israel se verlede voorkom. Dit is duidelik dat dié verwysings in die eerste plek só gekies is dat dit die profeet se veroordeling van Israel ondersteun (vgl bv Hos 9: 10, 15; 10: 9). So kla die geskiedenis Israel aan. Belangriker vir die doel van hierdie artikel is egter dat ons in Hosea 12 drie gevalle kry waar aspekte van die aartsvader- en uittogtradisies tipologies herinterpreteer word (Breytenbach 1985: 200–207). Jakob se onderduimsheid, sy stryd met God en die feit dat God by Bet-El aan

Jakob beloftes gemaak het, dien as *túpos* van Jakob (d w s Israel) se houding, optrede en verwagtinge in die tyd van die profeet (Hos 12: 4–6). Jakob se diensbaarheid in Aram ter wille van vroue dien weer as *túpos* van wat Israel in die toekoms sou ervaar (Hos 12: 13). Net so dien die wyse van verlossing uit Egipte as *túpos* van die verwagte verlossing uit die toekomstige ballingskap (Hos 12: 14). Deur 'n tipologiese herinterpretasie van gesagvolle tradisies word gesag gegee aan die verkondiging dat Israel, anders as wat die tradisie oor die beloftes aan Jakob by Bet-El gelui het, die beloofde land gaan verloor en in ballingskap weggevoer gaan word na Assirië.

Die herinterpretasie van gesagvolle tradisies het egter eers werklik momentum begin kry nadat dié tradisies skriftelik gefikseer is en kanonieke status begin kry het. 'n Voorbeeld hiervan vind ons in die Ou Testament in Daniël 9: 24–27: Die sewentig jaar wat Jeremia gesê het die ballingskap sou duur (Jer 25: 11v; 29: 10), word herinterpreteer as sewentig tydperke, klaarblyklik om in te pas by die eskatologiese tydskema van die boek Daniël.

Die situasie in die na-ballingskap era het hierdie soort van herinterpretasie gestimuleer: Die gefikseerde tradisie, naamlik die Tora, was primêr gerig op 'n kultiese situasie by Jahwe se heiligdom. Gedurende en na die ballingskap het die grootste deel van die geestelike leierskorps van die Jode nie toegang gehad tot 'n heiligdom van Jahwe nie. Dit was die geboortetyd van die sinagogale erediens en van die Judaïsme waarin die klem onder andere verskuif het na sake soos die besnydenis en die onderhouding van die sabbat. Hierdie ontwikkeling het 'n eie dinamiek gehad en dit het in die loop van eeue uiteindelik 'n eie vorm van godsdienstige verering laat groei wat verskil het van dit wat in die gesagvolle tradisie, naamlik die Tora, die Profete en die Geskrifte gereflekteer word. Hierdie diskrepansie tussen die Judaïsme en die klassieke gesagsbron het op baie punte 'n herinterpretasie van die oue genoodsaak. Dit was grootliks die stimulus vir die ontstaan van die tipiese Joods-rabbynse of Fariseïese omgang met die Skrif. Die uitgesproke of onuitgesproke vraag na die gesag van die Judaïstiese leerstellings en leefwyse was in 'n hoë mate die *Sitz im Leben* van hermeneutiese benaderings soos *sensus plenior* en belofte-ervulling en van eksegetiese hanterings van die Skrif soos tipologie, die uitleg van woorde buite konteks ensovoorts. Dit was veral die Amoraïm wie se werk neerslag gevind het in die Gemara, wat ná die afsluiting van die Mishna onder andere probeer het om die leerstellings en voorskrifte van die Mishna op een of ander wyse terug te vind in die heilige

Geskifte. In hierdie pogings van hulle het hulle uit die aard van die saak aandag gegee aan die *prima facie* betekenis van gedeeltes of woorde in die heilige Geskrifte. Maar meer dikwels is woorde of selfs dele van woorde buite konteks uitgelê, en is daar ook op ander maniere eksegeese gedoen wat die resultaat uitgelewer het aan die willekeur van die eksegeet (Moore 1946: 248; Longenecker 1975: 28–50). So is die gesagvolste tradisie herinterpreteer om die nuwe tradisie wat gegroei het, naamlik die Mishna, te dek en meer gesag daaraan te gee.

Iets soortgelyks het by die ontstaan en groei van die Nuwe-Testamentiese geskrifte gebeur. Die eerste Christene het in 'n apologetiese situasie teenoor die Jode verkeer. Daarbenewens was daar diskontinuiteit en in baie gevalle ook spanning tussen die Christusverkondiging en die *prima facie* betekenis van die Ou-Testamentiese geskrifte. Omdat die gesag van die nuwe teologiese rigting onder verdenking gestaan het by die Jode, is die gemeenskaplike gesagvolle tradisie, naamlik die Ou-Testamentiese geskrifte, só herinterpreteer dat dit die Christusverkondiging gesteun het (vgl bv Hand 7: 1–53). Die wyse waarop hierdie herinterpretasie geskied het, stem in breë trekke ooreen met die wyse waarop die Fariseïese rabbyne die Ou-Testamentiese geskrifte gehanteer het: Naas die voorbeelde van breë teologiese lyne in die Ou Testament wat in die Nuwe Testament weer opgeneem word, kom daar talle voorbeelde van woordelike uitleg buite konteks (vgl bv Gal 3: 1–20), en tipologies-allegoriese interpretasie voor (vgl bv 1 Kor 10: 1–5; Gal 4: 21–31). Die hermeneutiese uitgangspunte van *sensus plenior* en belofte-vervulling kan dan ook op talle plekke in die Nuwe Testament aangetoon word (vgl bv Ef 5: 31v; Matt 1: 22v). Dit is veral met betrekking tot die Christusverkondiging dat die genoemde hermeneutiese uitgangspunte en wyses van Skrifhantering voorkom, aangesien die figuur en werk van die verkondigde Christus en die beloftes wat aan Hom verbind is, juis in spanning verkeer met die Ou-Testamentiese verwagting van 'n aardse messiaanse koning soos Dawid en 'n godsryk met Jerusalem as sentrum.

WONDERVERTELLINGS EN DIE VERMELDING VAN BONATUURLIKE GEBEURE IN DIE BYBELSE TYDVAK

Vooraf moet gestel word dat dit nie hier gaan oor die vraag of wondervertellings en die vermelding van bonatuurlike gebeure in die Bybelse tydvak op werklike historiese gebeure berus nie. Dit gaan oor die funksie van sodanige vertelling en vermeldings in 'n literêre teks.

Wondervertellings en die vermelding van bonatuurlike gebeure kan verskeie funksies vervul in die Bybel en verwante literatuur. Een daarvan is byvoorbeeld om te dien as onderbou of motivering vir die lof en eer wat aan God gebring moet word. Dit kom gewoonlik voor in himnes soos Psalm 105 en 106. 'n Ander funksie van wondervertellings en die vermelding van bonatuurlike gebeure is om, soos reeds gesê, gesag te gee aan 'n literêre werk en sy verkondiging, veral as dit in spanning verkeer met 'n gevestigde tradisie. Dit is dié funksie wat vir die doel van hierdie artikel van belang is.

'n Voorbeeld van gesag wat só verleen word, vind ons in die boeke 1 en 2 Konings. Dit is opvallend dat feitlik al die wondervertellings en vermelding van bonatuurlike gebeure in hierdie boeke op een of ander wyse in verband staan met die optrede van profete. 'n Vergelyking met 2 Kronieke wat min of meer oor dieselfde tydperk in die geskiedenis van Israel (of meer spesifiek Juda) handel, toon dat dieselde tendens nie daar voorkom nie. Die wondervertellings in Kronieke hou weer op een of ander wyse verband met die tempel en die kultus in Jerusalem (2 Kron 20: 1–29; 26: 16–21; 32: 20–23). As daarby in ag geneem word dat daar in 1 en 2 Konings baie sterk klem gelê word op die krag en vervulling van die profetewoord (bv 2 Kon 7: 18; 9: 36; 10: 17; 24: 2), is dit duidelik dat die outeur van die Koningsboeke deur die wondervertellings en vermelding van bonatuurlike gebeure meer gesag wou gee aan profete en hulle profesieë. Die rede hiervoor moet waarskynlik gesoek word by die feit dat die aartsvader-, uittog- en woestyntradisies aan die begin van die sesde eeu vC gesag gedra het, terwyl die teologiese rigting wat neerslag gevind het in die werk van die sogenaamde skrifprofete op daardie stadium nog nie algemene erkenning geniet het nie. Dit is dan ook veelseggend dat die finale outeur(s) van 1 en 2 Konings en die redaksionele bewerkers van die oudste profetiese geskrifte na alle waarskynlikheid almal uit die sogenaamde Deuteronomistiese kringe afkomstig is. Alhoewel die teologiese rigting van die oudste skrifprofete nie 'n breuk met die aartsvader-, uittog- en woestyntradisies verteenwoordig nie, kan daar tog enkele punte van spanning aangedui word tussen die verkondiging van die profete en die gesagvolle tradisies van hulle tyd (vgl bv Am 5: 15v). Dit, tesame met die feit dat die klem in die ouer profeteboeke sterker op etiese as kultiese sake gelê word, sou moontlik kon verklaar waarom dit nodig was om aan profete en profesieë groter statuut te gee teen die einde van die sewende en begin van die sesde eeu vC.

Die intertestamentêre tyd bied talle voorbeelde van die benutting van

wondervertellings en die vermelding van goddelike openbarings om gesag te verleen aan 'n nuwe teologiese rigting wat in spanning verkeer het met die aanvaarde tradisie. Na die afsluiting van die Tora en die kanonisering van sommige Profeteboeke het hierdie versamelings as heilige boeke gesag gedra. Die Joodse apokaliptiek wat in die tyd daarna ontstaan en ontwikkel het, het in talle opsigte radikaal verskil van die aanvaarde gesagsbron: Die dualistiese wêreldbeskouing staan byvoorbeeld in skerp kontras met die totale monoteïsme van die Deuteronomistiese geskiedswerk en Deutero-Jesaja (vgl bv 1 Sam 6: 4; 2 Sam 24: 1; 1 Kon 22: 19–23; Jes 45: 7). Die eskatologiese verwagting soos verwoord in Joods-apokaliptiese geskifte verskil ook radikaal van die toekomsverwagtings van die gesagvolle tradisie: Die apokaliptiek met sy verwagting van lewe na die dood staan direk teenoor die *Diesseitigheid* van die Tora en Profete.

Hierdie spanning tussen 'n nuwe verkondiging en die gesagvolle tradisie het 'n aanspraak op gesag in die apokaliptiese geskifte noodsaaklik gemaak. In die boek Daniël, soos in 'n hele paar ander boeke uit dieselfde tyd, word die gesagsprobleem onder andere deur wondervertellings en die aanspraak op goddelike openbaring, naamlik visioene, onderskep. Daarom word daar in die boek Daniël ook soveel klem gelê op Daniël en sy vriende se wysheid en hulle insig in die verborge dinge (vgl bv Dan 1: 17–20; 2: 17vv). Dit is interessant om daarop te let dat die aanspraak op goddelike openbaring by wyse van visioene so konstant voorkom by literatuur uit hierdie tyd wat as apokaliptiek getipeer word, dat dit as 'n sekondêre kenmerk van hierdie literatuursoort beskou word.

Die wondervertellings in die Nuwe Testament is, breedweg gesien, ook bedoel om gesag te gee aan die nuwe verkondiging oor God se ingryping in die wêreld deur sy Seun, Jesus Christus. Die doel van die wondervertellings word onder andere vermeld in Johannes 20: 31 naamlik: '... hierdie wondertekens is beskrywe sodat julle kan glo dat Jesus die Christus is, die Seun van God, ...' Die wondervertellings moes dus die hoorders en lesers van die evangelie daartoe bring om die verkondiging oor Christus as gesagvol te aanvaar. Dit is verder ook opvallend dat goddelike boodskappers of engele in die Nuwe-Testamentiese vertelmateriaal weer 'n aktiewe rol speel as figure wat God se openbaring bemiddel. Dit hang natuurlik saam met die ontwikkeling in verband met die leer oor engele wat daar in die intertestamentêre tydvak was en waarvan ons die neerslag in die pseudepigrafiese geskifte kry. Die voorkoms van engelefigure op belangrike punte in

die vertellings in die evangelies, byvoorbeeld by die geboorte en opstanding van Christus, gee egter 'n gesag en legitimiteit wat die vertelde gebeure andersins dalk nie sou hê nie.

Dit is ook interessant om daarop te let dat Paulus in twee gevalle waar sy gesag as apostel bevraagteken is, telkens verwys na die goddelike openbaring wat hy ontvang het (Gal 1:6–2:10; 2 Kor 10:1–12:21). Net soos 'n wondervertelling, verleen so 'n verwysing na 'n bonatuurlike gebeure gesag aan 'n persoon en sy boodskap.

BEROEP OP 'N PERSOON MET GESAG IN DIE BYBELSE TYDVAK

Dikwels word daar in die teologie gesag gegee aan 'n stuk literatuur of aan 'n bepaalde teologiese standpunt deur die naam van 'n gesaghebbende persoon daaraan te verbind. Die vooronderstelling is natuurlik dat die persoon se gesag aanvaar word binne die teologiese tradisie of kring waarin hy aangehaal word of waarin daar na hom verwys word. In die Bybelse tyd kon dit gedoen word deur die gesaghebbende persoon as karakter in die stuk literatuur op te neem of deur hom later in die stuk literatuur 'in te skryf' deur redaksionele op- of byskrifte.

Dit het van die vroegste tye af gebeur. Een van die oudste voorbeelde hiervan in die Ou Testament is die boek Deuteronomium wat feitlik in sy geheel gestileer is as redes van Moses. Daardeur het dié betrokke wetskorpus 'n gesag gekry wat dit andersins waarskynlik nie sou gehad het nie. Dieselfde geld ook vir die wetgewing in Eksodus, Levitikus en Numeri wat aangebied word as openbarings van God aan Moses en in 'n mindere mate aan Aäron. (Hiermee word nie gesê dat die wetgewing in Eksodus tot Deuteronomium geen verband hou met Moses nie.)

Soos wat Moses die gesaghebbende en gesaggewende persoon geword het met betrekking tot *tora*, het Dawid dit geword met betrekking tot psalms en Salomo met betrekking tot wysheid. Die name van bekende profete soos Jesaja het ook gesag verleen aan die uitsprake van onbekende profete. Die Joodse legende dat Moses naas die geskrewe *tora* ook 'n mondelinge *tora*, naamlik die Mishna ontvang het, was kennelik ook bedoel om aan hierdie literêre versameling gesag te gee binne die Jodedom.

Hierdie wyse van gesagverlening aan 'n 'nuwe' literêre werk het beslis 'n rol gespeel by die kanonisering van geskrifte: Die boek Hooglied sou byvoorbeeld na alle waarskynlikheid nie 'n heilige boek

geword het as dit nie was vir die verbintenis van die naam van Salomo daaraan nie (Hoogl 1: 1; 7: 11–13).

Daar was in die Ou-Testamentiese en intertestamentêre tydvak gewoonlik 'n redelike afstand tussen die tyd waarin die gesagsfiguur in die verlede geleef het en die tyd waarin die literêre werk waaraan sy naam verbind word, sy finale vorm gekry het. So is die name van Job en Daniël wat in die tradisie bekend was as vromes uit die ou tyd (Eseg 14: 14), verbind aan laat na-eksiliese literêre werke. In die pseudepigrafiese geskrifte word verbintenisse selfs gelê met figure uit die oergeskiedenis (bv die boek Henog).

Gesag is ook aan sommige Nuwe-Testamentiese geskrifte verleen deur die verbintenis met gesagsfigure. Moderne navorsing het getoon dat die sogenaamde Deutero-Pauliniese geskrifte en die meerderheid van die ander briewe in die Nuwe Testament nie geskryf is deur die persone wie se name daaraan verbind is nie. Dieselfde kan ook van die evangelies gesê word. Deur die verbintenis met Paulus of Petrus, of wie ook al, het hierdie geskrifte en hulle verkondiging baie gou dieselfde gesag gehad as die verkondiging in byvoorbeeld die outentieke geskrifte van Paulus.

BEROEP OP 'N OUER TRADISIE

Daar kan soms ook 'n beroep gedoen word op 'n ouer tradisie of 'n ouer laag in die gesagvolle tradisie om aan die eie teologiese standpunt meer gesag te gee. Dit is alleen moontlik waar die gesagvolle tradisie reeds 'n sekere meervoudigheid vertoon as gevolg van ontwikkeling, aanpassing en selfs ook verworping.

Dit is wat wesenlik gebeur het in die tyd van koning Josia. Volgens 2 Konings 22: 3–23:25 het Josia hom beroep op die gesag van die wet van Moses om die verwerde kultiese praktyke van sy tyd te beëindig.

Die beste voorbeeld hiervan vind ons egter in Matteus 19: 3–8 waar Jesus vir sy standpunt oor die huwelik en egskeiding, Hom beroep op die skeppingsverhaal in Genesis 2 teenoor die reëling in verband met egskeiding in Deuteronomium 24: 1.

Die beroep op 'n ouer tradisie word gewoonlik gedoen in 'n situasie waar die verteenwoordigers van die nuwe teologiese rigting meen dat die geldende teologie op 'n stadium die spoor byster geraak het. Dit is gewoonlik die posisie wanneer daar pogings tot hervorming is.

ENKELE VOORBEELDE UIT DIE NA-BYBELSE TYD

Dieselfde tendense waarop die aandag in die voorafgaande gevestig is, het ook in die na-Bybelse tyd voorgekom. Trouens, dit kom voor oor al die eeue tot op die huidige dag. Uit die tallose voorbeelde wat aangehaal sou kon word, volstaan ek met die volgende paar.

Toe die kerklike tradisie begin afwyk het van die klassieke gesagsbron, naamlik die Heilige Skrif, moes die pous as gesagsfiguur amptelik aan die nuwe teologie en liturgie gesag gee. Hy het dit onder andere gedoen deur die Bybel op 'n bepaalde manier te herinterpreteer.

Die kerkhervormers het, vanuit die oortuiging dat die geldende teologie en liturgie van die Rooms-Katolieke Kerk verword het, weer teruggekeer na die Bybel. Dit was wesenlik 'n beroep op 'n ouer 'laag' in die geldende kerklike tradisie, aangesien die kerklike herinterpretasie en aanpassings wat oor meer as duisend jaar plaasgevind het (dit wil sê die Rooms-Katolieke kerklike tradisie), nie aanvaar is nie en die gesag van die klassieke gesagsbron, naamlik die Bybel, daarteenoor gestel is.

In hulle beroep op die Bybel om gesag te gee aan die nuwe teologiese rigting, het hulle die klassieke gesagsbron tog in sommige gevalle op so 'n wyse gehanteer dat die eksegetiese resultaat 'n herinterpretasie was wat iets anders was as wat die gesagsbron klaarblyklik bedoel het. Die belydenisskrifte en die formuleer vir gebruik in die erediens bied voorbeelde hiervan.

Die optrede van die kerkhervormers en hulle geesgenote het natuurlik op sy beurt weer 'n gesagvolle tradisie geskep waarop mense hulle kan beroep of waarteenoor hulle standpunt kan inneem. 'n Voorbeeld hiervan is dat 'n mens soms in teologiese debatvoering binne die Reformatoriese kerke hoor dat 'n argument begrond word met 'Calvyn het gesê . . .' of 'Luther het gesê . ..'. In so 'n geval gee die betrokke gesagsfiguur uit die verlede gesag aan die argument wat teenoor 'n opponent gestel word. Die vooronderstelling in so 'n geval is natuurlik dat die opponent ook Calvyn of Luther se uitsprake as gesaghebbend aanvaar.

Soms word die gesag van die tradisie wat deur die kerkhervorming geskep is, egter nie aanvaar nie. Dit gebeur veral by wat genoem word sektariese groepe. Hierdie groepe sal dan weer, om gesag te gee aan hulle teologiese standpunt, pretendeer om terug te keer na die 'oudste laag' in die kerklike tradisie, naamlik die Bybel. Die hantering van dié klassieke gesagsbron is egter dan niks anders nie as 'n eie herinterpretasie wat kennelik bedoel is om gesag te gee aan die nuwe teologiese

rigting. 'n Ander manier om binne die sektariese groeperinge gesag te gee aan die eie teologiese oortuiging, is deur moderne wondervertellings en die vermelding van bonatuurlike gebeure: Genesingswonders en die spreek in tale is wesenlik niks anders nie as bewuste of onbewuste pogings om meer gesag te gee aan dié bepaalde teologiese stroming. Die aansprake op direkte openbaringe deur God se Gees, lê ook in dieselfde kader.

SLOTOPMERKING

Ek dra graag hierdie artikel op aan professor CH Rautenbach. Hy is nie net teoloog wat vanweë sy belangstelling in die etiek, baie vanuit die Skrif moes nadink oor die vraag na gesag in intermenslike verhoudings nie. Hy was self vir byna 'n leeftyd in 'n besondere gesagsposisie. Hy het ook gedurende sy leeftyd vir baie mense 'n gesagsfiguur geword op terreine soos dié van die onderwys. Hy is vir baie nie net 'n gesaghebbende nie, maar ook 'n gesaggewende. Daarom hoor 'n mens soms in debatvoering oor onderwys en ander aangeleenthede: 'Prof Rautenbach het gesê'

Literatuurverwysings

BREYTENBACH, APB 1985. Hosea 12: 1–14. HTS 41, 197–207.

LONGENECKER, R 1975. *Biblical exegesis in the apostolic period*. Grand Rapids: Eerdmans.

MOORE, GF 1946. *Judaism in the first centuries of the Christian era: The age of the Tannaim*, Vol 1. Cambridge: Harvard University Press.